

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐԶԻՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Կացարանի իմաստ արտահայտող բառերի քննությունը հետաքրքրական է թե՛ պատմական-մշակութային, թե՛ ազգագրական և թե՛ լեզվաբանական նկատառումներով:

Կացարանները լինում են մարդկանց և կենդանիների, մեծ և փոքր, ընդհանուր և մասնավոր, մշտական և ժամանակավոր, տարբերակվում են ըստ նպատակի (գործառական նշանակության) և այլն:

Կացարան նշանակող բառերի իմաստային մի յուրահատուկ խմբի մասին են հուշում 5-րդ դ. հայ մատենագրությունից հետևյալ բնագրային օրինակները. ... գտարբն Արիստակէս բնակեալ յանապատի, յիրում **մենատրաստանին** (Ագաթ., էջ 478), շինեաց զայս **կուսաստանս** յամենայն գաւառս (Բուզ., էջ 348), երթեալք երկոքին եղբարբն մտանէին **յեպիսկոպոսանոցն** (Բուզ., էջ 76), հաւատացեալքն ի Քրիստոս ... որ բնակեալ են յիրաքանջիր **մենանոցս** (Եղ., էջ 104), Չոր բարձեալ աշակերտացն՝ թաղեցին ի **միայնարանի** նորին (Խոր., էջ 326), Ծինէ և յանապատ և յանմարդ տեղիս **եղբայրանոցս** և **մենաստանս** և **յատկանձնակաց խրճիթս** (Խոր., էջ 336), յետ այսորիկ տենչացեալ կարգի վանականութեան՝ երթայ ի **վանս** բազմութեան եղբարց (Փարպ., էջ 28) և այլն:

Ընդգծված բառերը նշանակում են կացարաններ, որոնք առնչություն ունեն եկեղեցական-հոգևոր կյանքին: Դրանցից վերցնենք, օրինակ, **վանք** «որևէ եկեղեցու շուրջը համախմբված մենակյացների բնակատեղի» բառը: Հայտնի է, որ վանքը կրոնական հաստատություն է՝ ճարտարապետական կառույցների համալիր, որ բաղկացած է լինում, որպես կանոն, պաշտամունքային շինություններից և զանազան այլ կառույցներից, որոնց մեջ մտնում են նաև բնակելի շենքերը՝ կացարանները: Դրանք, անշուշտ, ճարտարապետական հորինվածքով հակադրվում են պաշտամունքային նշանակություն ունեցող կառույցներին՝ որպես աշխարհիկ բնույթ ունեցողներ: Սակայն մյուս կողմից էլ սրանք որոշակիորեն զանազանվում են զուտ աշխարհիկ նշանակություն ունեցող կացարաններից (հատկապես բովանդակային-իմաստային կողմով), ինչպես՝ **տուն, պալատ, վրան, խրճիթ, հյուղակ** և

այլն: Ծիշտ այնպես, ինչպես ունենք հոգևոր և աշխարհիկ բանաստեղծության, երաժշտության տարբերակումը:

Այս պարագայում, սակայն, տարբերակումը (հակադրությունը) կատարում ենք որոշակի վերապահումով՝ աշխարհիկ նշանակությամբ կացարաններ և կացարաններ, որոնք առնչվում են եկեղեցական-հոգևոր կյանքին:

Սկզբնապես, մինչև հատուկ շինությունների, կառույցների երևան գալը, ճգնակյացների, մենակյացներին, աստծուն աղոթքներով նվիրաբերվողներին իբրև կացարաններ ծառայել են բնական տարածությունները՝ **քարանձավները, այրերը** և այլն (դրանք եղել են նաև նախնադարյան մարդու բնակարանները): Հմմտ. Զոր և մարգարեքն յսուաջագոյն գործէին, որք ի լերինս և յանապատս, յայրս և ի փապարս վիմաց զաստուածեղէն կրօնիցն զծառայութիւն հարկանէին (Ագաթ., էջ 474), ...որք միանգամ վասն սիրոյն աստուծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ, ի քարանձաւս ամրացեալք, յայրս և ի քարածերպս ... ի լերինս շրջէին (Բուզ., էջք 412, 414):

Անհրաժեշտ է նշել, որ կրոնական ուղղվածություն ունեցող կացարանների հայերեն անվանումներն առնչվում են բացառապես քրիստոնեությանը: 5-րդ դարի գրավոր հուշարձաններում չեն պահպանվել նախաքրիստոնեական շրջանին՝ հեթանոսությանը վերաբերող կացարան նշանակող բառեր:

Ներկայացնենք հետազոտվող բառիմաստային խումբը:

Հոմանշային բազմանդամ շարք ունի **վանք** բառը (հավաքական ամբողջություն նշանակելու տեսանկյունից սա համեմատելի է **շեն, ավան, ուտան, քաղաք, թաղ** և նման այլ բառերի):

Վանքն անվանվում է նաև **մենաստան, որովհետև** նրա բնակիչները աշխարհիկ կյանքը մերժած և ճգնակեցությամբ ու աղոթքներով Աստծուն մերձենալու նպատակ ունեցող մենակյացներն էին: Ըստ այդմ էլ կերտվել են **մենանոց // միայնանոց** (նաև՝ **միայնոց**), **մենաւորանոց // մենաւորաստան**, **մենաստան // միայնաստան**, **միանձնանոց, առանձնանոց, առանձնարան, միայնակեցանոց** բառերը:

Վանքի մեկ ուրիշ անվանման մեջ ընդգծվում է այն, որ բնակիչները կրոնավորներ են, ուստի և ունենք՝ **կրօնաւորանոց // կրօնաւորաստան**. կրթնատման հիման վրա (ամփոփումով)՝ **կրօնաստան** (հմմտ. հզվդ. **կրօնարան, կրօնատուն**):

Վանքին փոխաբերության հիման վրա տրված մյուս անվանումների համար հիմք են դարձել մենակյացների հատկանիշները: Այսպես՝ **պարկեշտանոց** «պարկեշտների բնակարան» և կամ՝ «տեղ, որտեղ պարկեշտ կյանք են վարում» և **հեզանոց** «հեզերի բնակատեղ, տուն» և կամ՝ «որտեղ հեզություն է տիրում»:

Վանք բառի հոմանշային շարքում կան նաև երկրորդային անդամներ. մի շարք բառեր վանք են նշանակում իմաստի ընդլայնման հիման վրա, ինչպես՝ **անապատ**. վանքերը սովորաբար կառուցվել են քաղաքներից, մարդկանցից հեռու, անապատ (բուն նշանակությամբ՝ անբնակ) վայրերում: **Քավարան**. այդտեղ քավում էին աշխարհիկ մեղքերը: **Փարախ** «հոգևոր հոտի բնակատեղի»:

Ամբողջի (վանքի՝ իբրև կացարանի) բաղկացուցիչ մասը կազմող միավորը կոչվում է **խուց** «կրոնավորի փոքրիկ սենյակ» (հմմտ. **տուն** և **սենյակ**): Խուցը տարբերակվում է ըստ նպատակի՝ **ճգնարան** (նաև **ճգնանոց**)

«նգնելու տեղ՝ խուց, սենյակ», **աբեղայարան** (**աբեղանոց**, **աբեղայատուն**)¹ «կուսակրոն վանականի՝ աբեղայի կացարան», **վարդապետարան** (**վարդապետանոց**) «վարդապետների ապրելու տեղ. կացարան»:

Աբբայարան-ը վերաբերում է կաթոլիկ եկեղեցուն՝ «աբբայի՝ կաթոլիկ վանքի վանահոր կացարան»:

Մենարան բառը կարող է նշանակել և՛ ամբողջը («վանք»), և՛ մասը («խուց»)՝ «միայնակ ապրելու տեղ» (նաև ոչ կրոնական բովանդակությամբ):

Բառախմաստային քննվող խմբի մեջ գտնելում ենք մի շարք բառեր, որոնք կրոնական ուղղվածություն ունեն այնքանով, որ նշանակում են հոգևորականների, եկեղեցու սպասավորների բնակարան, կացարան-պաշտոնատուն՝ նստավայր: Այդ բառերը, որպես կանոն, կազմությամբ բաղադրյալ են՝ բարդ և ածանցավոր, ուր իբրև առաջին բաղադրիչ դրվում է եկեղեցական աստիճանավոր, պաշտոնյա նշանակող բառը, ինչպես՝ **սարկավագատուն**, **քահանայատուն**, **երիցատուն**, **եպիսկոպոսարան**, **պատրիարքարան**, **մետրապոլիտարան** (**մետրապոլտարան**):

Կաթոլիկոսի կացարան-նստավայրի անվանման հիմքում ընկել են հոմանիշ բառեր՝ վեհ, վեհափառ ⇒ **վեհարան**, կաթոլիկոս ⇒ **կաթողիկոսարան**, հայրապետ ⇒ **հայրապետանոց**:

Առաջնորդարան, **ժողովրդապետարան**, **հովվանոց** բառերի առաջին բաղադրիչները հոգևոր դասի ներկայացուցչին անվանում են փոխաբերաբար՝ **առաջնորդ** «թեմի, վիճակի հոգևոր ղեկավար», **ժողովրդապետ** «կրոնական, քրիստոնեական համայնքի պետ, առաջնորդ», **հովիվ** «հոգևոր հոտի առաջնորդ»:

Վերոհիշյալ շատ բառեր ունեն իրենց նույնանիշները՝ կերտված բառակազմական այլ միջոցներով: Այսպես՝ **եպիսկոպոսանոց**—**եպիսկոպոսարան**—**եպիսկոպոսատուն**, **պատրիարքարան**—**պատրիարքանոց**, **հայրապետանոց**—**հայրապետարան**, **ժողովրդապետարան**—**ժողովրդապետանոց**, **կաթողիկոսարան**—**կատողիկոսատուն**, որոնցից առավել գործածական են առաջինները, իսկ վերջին բառը խիստ հազվադեպ է, և առհասարակ անհաջող կազմություն կարելի է համարել²:

Նույնանիշության հիմքում, բնականաբար, ընկել է **-արան** և **-անոց** վերջածանցների փոխարկելիությունը, իսկ **-տուն** բաղադրիչի՝ իր հիմնական իմաստից բացի «կացարան-պաշտոնատեղի» կամ «պաշտոնատուն» նշանակություններով հանդես գալը սովորական երևույթ է. հմմտ. **դեսպանատուն**, արևմտ. **նախարարատուն**, **քաղաքատուն** և այլն: Ի տարբերություն վերոհիշյալ բառերի, **աբեղայատուն** բառում **տուն**-ը նշանակում է նաև «սենյակ, խուց»:

Ուշագրավ մի իրողություն. **քահանայատուն** նշանակում է «ծխատեր քահանայի տուն. երիցատուն», **քահանայանոց**-ը՝ «դպրոց, որ սաներին պատրաստում է քահանայության» և **քահանայարան**-ը՝ «եկեղեցի, տանար՝ իբրև քահանայագործության տեղ»: Նույն ձևով՝ **սարկավագարան** և **սարկավագանոց** բառերը նշանակում են «եկեղեցում այն բաժանմունքը, որտեղ

¹ Սա կարող է նշանակել նաև ամբողջը՝ «վանք», իբրև աբեղաների բնակատեղի:

² Հմմտ. Յաղագս կաթողիկոսութեան Տեսուն Խաչկայ և շինելոյ գեկեղեցին և **գտուն** կաթողիկոսարանին ի գիւղն Արգիւնայ (Ասող., էջ 150), Եւ նորոգեաց **գտուն** կաթողիկոսարանին ի Ծիրակ գաւառի (Ասող., էջ 185):

ժողովում են սարկավագները», իսկ **սարկավագատուն**-ը՝ նաև «սարկավագի բնակարան»³:

Վերոհիշյալ բառերից տարբերվում են հետևյալ երկուսը՝ **ժամատուն**⁴ (ժամ «եկեղեցի») և **վանատուն** (ուղղակի **վանք**), որոնք նշանակում են «եկեղեցուն կից՝ նրա մոտ գտնվող (նրան պատկանող) բնակարան, իջեվան»⁵:

Կրոնական-հոգևոր ըմբռնումով կացարանների իմաստային այս խմբի մեջ կարելի է գտնել նաև **եկեղեցի** բառը. իբրև «Աստծո տուն», «Տիրոջ (տերունական) տուն», «Սուրբ հոգու օթևան»: Հմմտ. ...զնկատեալ տեղին **տանն Աստուծոյ** շինեաց (Ագաթ., էջ 468), Սա ... աստուածային արդարև արմատենի տնկեալ ի **տան Տեառն** (Խոր., էջ 298), զնոսա արար ... **տուն օթևանաց Հոգւոյ սրբոյ** (Ագաթ., էջ 328):

Միայն կոնկրետ համատեքստում, ըստ իրադրության, կրոնական երանգավորում է ստանում **գուր** «հոր, փոս» բառը. հմմտ. **գբացի // գբեցի**. (Հովհաննես ճգնավորի մականունը), ինչպես նաև հետևյալ հետաքրքրական հատվածը: Կերպարանքը առանց դուրը բախելու մտավ Սահակ Պարթևի **գաղտնարան գուրը**: Քարե անտաշ սեղանի մոտ նստած էր Սահակ Պարթևը» (Դեմիրճ., էջ 264): Միանգամայն որոշակի է, որ խոսքը կացարանի մասին է: Նույն ձևով՝ **վիրապ** «հոր, մահապարտների գուր» (Գր. Լուսավորչի հետ կապված՝ Խոր վիրապ):

Հարկ է անդրադառնալ, թե ժամանակագրական առումով հետազոտվող բառերը հայոց լեզվի զարգացման ո՛ր շրջանին են վերաբերում: Հայտնի է, որ արդեն 4-րդ դարի կեսին Հայոց կաթողիկոս Ներսես Մեծը հիմնել է հազարից ավելի մենաստան, այսինքն՝ մինչև 5-րդ դարի սկիզբը՝ հայերեն գրերի ստեղծումը, Հայաստանում լայն թափով կառուցված են եղել կրոնական-հոգևոր կյանքին անոշվող կացարաններ: Հետևաբար՝ քննարկվող իրականություններն անվանող այն բառերը, որոնք գործածվել են 5-րդ դարի հայերեն գրավոր հուշարձաններում, պետք է վերագրվեն նախագրային ժամանակաշրջանին:

5-րդ դարի հայերենում են վկայվել **վանք, կուսաստան, մենանոց // միայնանոց, մենարան // միայնարան, մենաստան // միայնաստան, միանձնանոց, եղբայրանոց, եպիսկոպոսանոց** բառերը, որոնց զգալի մասը, անտարակույս, նախագրային շրջանի կազմություններ են:

Մի շարք բառեր էլ գործածվել են գրաբարի հետագա շրջաններում, ինչպես՝ **կաթողիկոսարան, եպիսկոպոսարան, պատրիարքարան, միջին հայերենում՝ արայնոց, արեղայնոց առանձնոց, մետրապոլտարան**⁶:

Համեմատաբար նոր ժամանակների կազմություններից են՝ **առաջնորդարան, արեղայարան, վեհարան, եպիսկոպոսատուն, սարկավագատուն, արքայարան** և այլն: Սակայն այս բառերն ամենևին էլ չեն արտահայտում

³ Հմմտ. **մենաստան, մենանոց, մենարան** բառերը **տուն բաղադրիչով** նույնարմատ **մնատուն** բառի հետ, որը բոլորովին այլ իմաստ է արտահայտում. «մի ընտանիքի համար կառուցված (հարմարավետ) տուն»:

⁴ Ժամատների դերի վերաբերյալ կարծիքները բազմազան են. դրանք ծառայել են որպես եկեղեցի, դպրոց, ժողովարան, գավիթ, գրչատուն:

⁵ Վանական համալիրների մաս կազմող ուրիշ միավորներ՝ **հյուրատուն, հյուրանոց, իջևանատուն**, կրոնական երանգավորում չունեն:

⁶ Համեմատվել են հայերենի տարբեր բառարաններ, մատենագիրների երկեր, համաբարբառներ՝ բառերի առավել հավաստի ժամանակագրությունը պարզելու նպատակով:

այնպիսի հասկացություններ, որոնք նոր ժամանակների իրողություններ են: Օրինակ՝ **կաթողիկոսարան** հասկացությունը հետագայում ըմբռնվել է նաև իբրև «վեհի՛ վեհափառի նստավայր-կացարան»՝ **վեհարան**: Մեկ ուրիշ դեպքում **-անոց, -արան** վերջածանցների փոխարեն գործածվել է **տուն** բառը. հմմտ. **եպիսկոպոսանոց, եպիսկոպոսարան** և հզվդ. **եպիսկոպո տա-տուն**:

Հետագուովող ոչ բոլոր բառերն են նախապես կրոնական երանգս վորում ունեցել: Այսպես՝ **վանք** (<վան+ք) սկզբնապես նշանակել է «օթե-վան, իջևան, բնակարան, կայան, հյուրանոց», ապա տեղի է ունեցել իմաստի նեղացում, կոնկրետացում՝ «կրոնավորների մենաստան՝ բնակատեղի», որը ժամանակակից հայերենում դարձել է հիմնական:

Երկրորդային նշանակություններ ունեն **կուսանոց, վարդապետանոց** և **հովվանոց** բառերը: **Կուսանոց** «կույսերի՛ միանձնուհիների վանք» բառի նշանակությունը դեռևս հին հայերենում ճյուղավորված է եղել՝ «աղջիկների փակարան և կրթարան», «տան մեջ կանանց բաժինը», ինչպես նաև՝ «վանք մենակյացների (ընդհանրապես, առանց սեռային տարբերության, քանզի **կույս** նշանակել է նաև «մաքուր, անարատ. երիտասարդ»): **Վարդապետանոց**՝ «վարդապետների կացարան» և «վանքին կից բարձր կարգի ուսումնարան, որն ավարտողներն ստանում էին գիտական աստիճան», **վարդապետարան** «վարդապետանոց (կացարան)», «ուսումնարան»⁷ և «կրոնական վարդապետություն պարունակող գիրք»:

Հետաքրքրական է **հովվանոց բառը**, որի բազմիմաստության հիմքում ընկել են **հովիվ** բառի երկու՝ ուղղակի և փոխաբերական իմաստները՝ «խաշնարած» և «հոգևոր հոտի առաջնորդ», այստեղից էլ՝ «հովվի բնակատեղի» և «եպիսկոպոսարան» իմաստները:

Առանձնարան, առանձնանոց, առանձնոց բառերը նշանակում են նախ «առանձնասենյակ», առանձին՝ մենակ ապրելու տուն, բնակարան» առհասարակ, ապա նաև կրոնական երանգավորումով:

Բառիմաստային այս խմբի բառերի արմատներն ըստ ծագումնաբանության ներկայացնում են հետևյալ պատկերը: Բնիկ հայերեն արմատներ են⁸ կամ նրանցով են բաղադրվել՝ **հովիվ, հայրապետ, երէց, մեն, միայն, կրօն, եղբայր, միանձն-, առանձ/ի/ն-, կոյս-ը** և **սարկավագ-ը** հավաստի ստուգաբանություն չունեն:

Վան/ք/ և **վարդապետ** բառերը հնագույն իրանյան փոխառություններ են, **խուց-ը**՝ ասորական. երեքն էլ նախապես բոլորովին զերծ են եղել կրոնական որևէ բովանդակությունից: Իրանյան է նաև **վեհ** արմատը: Իսկ ահա հոգևորականի աստիճան նշանակող բառերը փոխառյալ են ասորերենից՝ **աբեդա, քահանա**, կամ **հունարենից՝ եպիսկոպոս, պատրիարք, կաթողիկոս, մետրոպոլիտ, աքքա** (վերջինս հայերենին է անցել հավանաբար եվրոպական որևէ լեզվի միջնորդավորումով): Փոխառությունների աղբյուրը հասկանալի է, որովհետև քրիստոնեությունը Հայաստան է թափանցել հունարեն և ասորերեն լեզուները կրողների միջոցով:

⁷ Վանքերը միջնադարյան Հայաստանի կրթական-լուսավորական և մշակութային կենտրոններն են եղել, ուստի պատճառաբանված են փոխանվանական կիրառությունները. Խորակերտի վանքը, օրինակ, հայտնի է նաև Խորակերտի վարդապետարան, Գոշավանքը՝ վարժապետարան, համալսարան, ճեմարան անուններով և այլն:

⁸ Ստուգաբանությունները տրվում են ըստ Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» (հ. 14, Երևան, 1971—1979):

Քննվող բառերից բառակազմական արժեք ունեն վան/ք/⁹ և խոց բառերը: Առաջինից են բաղադրվել վանական, վանակից, վանահայր, վանամայր, վաներէց, վանակեաց, վանապետ, վանաբոյր, վանուհի, վանքամերձ, վանքապատկան, հազվդ. վանքական, վանքային, վանքատեղ, վանքատուն, վանքաշինություն (-ք ածանցով կազմվածները նոր են), վանատուն¹⁰, արգելավանք, կուսավանք, մայրավանք, որոնցից կացարան են նշանակում վերջին չորս բառը: **Վանք** բառը հաճախ հանդիպում է հատուկ անուններում, որոնք առաջացել են բաղադրյալ(հարադրական) անվանումների կրցման հետևանքով, ինչպես՝ **Մակարավանք, Նորավանք, Գոշավանք, Սաղմոսավանք, Գնդեվանք** և (հմմտ. **Հաղարծնի վանք, Կիրանց վանք, Սանահինի վանք, Խունապի վանք և այլն**): Բաղադրիչները կապակցվում են հատկացուցչային և որոշչային հարաբերությունների հիման վրա, ինչպես՝ **Հայրավանք** = (հոգևոր) հայրերի վանք, **Նորավանք** = նոր վանք և այլն:

Խոց բառից ունենք **մենախոց, կալանախոց, ճգնախոց, խցաբնակ, խցավոր, խցիկ, (ձեղնախցիկ, հեռախոսախցիկ)**. մեծ մասն արտահայտում է կացարանի իմաստ: Դրանց մեջ միայն **ճգնախոց**-ն է կրոնական երանգավորումով, **մենախոց**-ը և **խցիկ**-ը ունեն և՛ **աշխարհիկ**, և՛ կրոնական, **կալանախոցը**-ը՝ միայն աշխարհիկ բովանդակություն:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

Ագարթ.—Ագարթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Երևան, 1983:

Ատո.—Ստեփանոս Տարօնեցի Աստղիկ, Պատմություն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885:

Բուզ.—Փառատոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց, Երևան, 1987:

Դեմիրճ.—Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1983:

Եղ.—Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1989:

Խոր.—Մովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981:

Փարպ.—Ղազարայ Փարպեցույ Պատմություն Հայոց. Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Երևան, 1982:

⁹ Իբրև բառ են ընկալվում հոգնակիի ձևերը՝ **վանորայք//վաներայք**:

¹⁰ **Վանատուն, վանատուր, իջեան** և մի քանի այլ բառեր բաղադրվել են **վան** արմատից:

